

Дмитро Грищук,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки,
адміністрування і соціальної роботи
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології,
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»,
ORCID ID 0000-0003-2284-3706,
uamission2006@umo.edu.ua

Андрій Сенік,
здобувач другого рівня вищої освіти, ПВШ18-X1,
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології,
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти»
ORCID ID: 0000-0002-9258-3463,
senyks@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ НА ОСНОВІ ЦІННОСТЕЙ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ

У статті представлені ключові принципи формування духовності в здобувачів освіти. Проаналізовані різні підходи до визначення поняття «духовність» та підкреслено метафізичну її складову. Наголошено на перевазі духовного вектору розвитку української нації. Визначено цінності християнської етики як складової духовності, їх вплив на розвиток моральної особистості. Підкреслено, що саме етична складова духовності має стати джерелом навчання й виховання в закладах освіти. У статті описано оцінку сучасного стану процесу впровадження духовних цінностей в освітній процес та представлено міжнародну та вітчизняну нормативно-правову та методичну базу для організації та реалізації духовного виховання. Підкреслено певні суспільні та інституційні виклики, які впливають на процес упровадження духовних цінностей в освіту. Окрема увага приділяється важливості формування та розвитку моральних якостей педагога та зростання рівня його професійної компетентності для ефективного викладання предметів духовно-морального спрямування. Перспективами подальших досліджень визначено подальше усвідомлення ролі й місця етичного складника християнської релігії у формуванні духовності української молоді та пошук ефективних шляхів формування адекватного професійного ставлення до ролі релігійних організацій у процесі духовно-морального виховання українців.

Ключові слова: духовність, християнські цінності, християнська етика, християнська педагогіка, духовно-моральне виховання особистості.

Грищук Дмитрий, Сенник Андрей. Формирование духовности у соискателей образования на основе ценностей христианской этики

В статье представлены ключевые принципы формирования духовности у соискателей образования. Проанализированы различные подходы к определению понятия «духовность» и подчеркнута метафизическую ее составляющую. Отмечено преимущество духовного вектора развития украинской нации. Определены ценности христианской этики как составляющей духовности, их влияние на развитие нравственной личности. Подчеркнуто, что именно этическая составляющая духовности должна стать источником обучения и воспитания в учебных заведениях. В статье дается оценка современного состояния процесса внедрения духовных ценностей в образовательный процесс и представлена международная и отечественная нормативно-правовая и методическая база для организации и реализации духовного воспитания. Подчеркнуты определенные общественные и институциональные вызовы, которые влияют на процесс внедрения духовных ценностей в образовании. Особое внимание уделяется важности формирования и развития нравственных качеств педагога и рост уровня его профессиональной компетентности для эффективного преподавания предметов духовно-морального направления. Перспективами дальнейших исследований определены дальнейшее осознание роли и места этического компонента христианской религии в формировании духовности украинской молодежи и поиск эффективных путей формирования адекватного профессионального отношения к роли религиозных организаций в процессе духовно-нравственного воспитания украинцев.

Ключевые слова: духовность, христианские ценности христианская этика, христианская педагогика, духовно-нравственное воспитание личности.

Gryschuk Dmytro, Senyk Andrii. The formation of spirituality in students based on the values of Christian ethics

The article presents the key principles of the formation of spirituality in students. Different approaches to definition of the concept of «spirituality» are analyzed and its metaphysical component is emphasized. It is underlined the importance of the spiritual vector of development of the Ukrainian nation. The article determines the values of Christian ethics as a component of spirituality and their influence on the development of moral personality. It is emphasized that it is the ethical component of spirituality should become the source of education and upbringing in educational institutions. The article assesses the current state of the process of introducing spiritual values in the educational process and presents the international and national regulatory and methodological documents for the organization and implementation of spiritual education. Some social and institutional challenges that influence the process of introducing spiritual values into education are emphasized. Particular attention is paid to the importance of the formation and development of the moral qualities of the teacher and the increase of his professional competence for the effective teaching of subjects of spiritual and moral orientation. Prospects for further research are further awareness of the role and place of the ethical component of Christian religion in the formation of spirituality of Ukrainian youth and the search for effective ways of forming an adequate professional attitude to the role of religious organizations in the process of spiritual and moral education of Ukrainians.

Key words: spirituality, Christian values, Christian ethics, Christian pedagogy, spiritual and moral education of personality.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Аналізуючи сьогодення, ми бачимо що молоде покоління перебуває в доволі контрверсійному середовищі. Агресивно насичений інформаційний простір з величезним об'ємом поглядів та інколи діаметрально протилежних суджень, формують у сучасної молоді різновекторність уподобань, настроїв і цінностей. Відсутність чіткої позиції з різних питань у дорослих породжує серед юнаків і дівчат моральний нігілізм, аномію, конформізм, асоціальну поведінку. До кінця не визначена суспільством природа духовних цінностей, недостатнє усвідомлення їх засадничої ролі в процесі особистісного розвитку, маргіналізація релігійного чинника продовжують накладати відбиток у свідомості молодих українців, провокуючи стрімкий розвиток різноманітних девіацій. Серед здобувачів освіти не поодинокі прояви жорстокості до тварин, агресивності до однолітків, егоцентризму, відсутності вмотивованості на отримання якісної освіти. Поняття добра і зла в сучасному суспільстві мають досить широкий спектр суперечливих трактувань. У результаті значний відсоток українців сьогодні підпадають під вислів Ж. Бодріяра про суспільство, що «втрачає трансцендентність, де зникають соціальність і саме розуміння соціальності» [2, с. 22]. В. Андрущенко додає до цього опису ще домінування негативізму в суспільній свідомості, який характеризується недовірою, незадоволеністю й невірою в майбутнє [1, с. 18]. Як зазначає І. Сіданіч, «для початку XXI століття є характерною швидка і різюча зміна життєвого укладу більшості людей і відсутність у цих нових умовах переконливих для суспільства цінностей і орієнтирів» [13, с. 4]. Унаслідок цього, закінчуючи заклад середньої освіти, молодь, не маючи достатньої моральної основи як фундаменту для прийняття виважених та гармонійних рішень, не може адекватно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики. То ж актуальним залишається пошук правильних шляхів та методів формування християнських чеснот у молоді, які базуються на християнській моралі та загальнолюдських цінностях.

Аналіз основних досліджень і публікацій із зазначеної проблеми. Опрацювання наукових джерел доводить наявність значного інтересу науковців і практиків до цієї проблеми. Дослідження розвитку духовно-морального виховання знайшли своє відображення в студіях вітчизняних та зарубіжних науковців: І. Беха, О. Белих, О. Вишневського, Д. Гуєнкова, А. Іванченко, Н. Красицької, С. Русової, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, А. Чумічевої, А. Ярошенко та ін.

Роль духовно-моральних якостей в житті людини та дитини відображена в працях філософів С. Анісімова, В. Андрущенка, Ю. Білодід, В. Барановського, С. Кримського, В. Кременя; психологів Т. Безсонової, В. Вус, М. Боришевського, О. Пархоменко, Е. Помиткіна, В. Сергєєва та ін.

Проблеми розвитку та виховання духовно-моральних якостей особистості досліджували такі науковці, як Н. Белкіна, М. Головкова, Л. Журенко, Т. Ільїна, О. Кислашко, З. Рябова, О. Савченко, І. Сіданіч та ін.

Проте актуальними для подальших наукових досліджень є альтернативний погляд на духовність як складову метабуття та визначення ролі релігійного чинника в процесі формування особистості, подолання сталих та застарілих міфів секуляристської епохи модернізму, переосмислення соціальної ролі цінностей християнської аксіології.

Мета статті. Метою статті є визначення цінностей християнської етики як етичного складника духовності та шляхів їх інтеграції в процес виховання здобувачів освіти. Основними завданнями статті є аналіз поняття духовність у метафізичному вимірі та оцінка сучасного стану впровадження цінностей християнської етики в освітній процес.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Питання впливу духовних цінностей на молоде покоління завжди було актуальним не тільки в суспільстві. Воно є предметом досліджень у педагогіці, психології, філософії, культурології. Узагалі українська нація по-особливому ставиться до духовності та її проявів. Г. Ващенко підкреслював, що відомі християнські чесноти є складовою загального образу українця [3]. Слід згадати й про «філософію серця» Г. Сковороди та П. Юркевича, де наголошувалось на особливу екзистенційну природу українців з їх інтуїтивністю, чуттєвістю, глибиною рефлексії, містичністю світосприйняття. Академік І. Зязюн свого часу назвав прагнення людини до духовності імперативом сучасного українського суспільства [7].

Звісно, що поняття духовності обумовлене історичним часом та поглядами тих, хто його досліджує. Так, митрополит А. Шептицький писав про духовність, як складову людської сутності, котра інтегрується в усі сфери життя [9, с. 74–75]. Духовні цінності він ставив в основу розбудови сім'ї, церкви, громади, нації.

У часи панування комуністичної московської ідеології духовність розглядали суто в площині культурності, ерудованості, інтелігентності, заперечуючи будь-яке метафізичне уявлення про неї. Д. Гришук зазначає, що «духовність є об'ємним і комплексним поняттям, яке обіймає метафізичну площину людського буття та містить в собі такі складові як релігійність (відношення людини до певного релігійного світосприйняття. Наприклад, християнство, іслам, буддизм та ін.), конфесійність (належність особистості до певної релігійної інституції. Наприклад, православ'я, католицизм, протестантизм та ін.), літургійність (духовна практика відносин із Божественним), догматичність (система віровчень, трактування релігійних текстів та ін.) та етичність (комплекс моральних людських та суспільних цінностей, які ґрунтуються на священних текстах). У контексті українського виховного ідеалу духовність, як четвертий модус, має містити виключно етичну складову, джерелом якої виступають священні тексти. Однією з етичних домінант багатьох релігій є свобода волі особистості. Ця свобода має залишитися в контактах людини з іншими складовими духовності – релігійністю, конфесійністю, літургійністю, догматичністю» [4].

Після поновлення незалежності України суспільство повернулося до своїх корінних витоків та почало процес переосмислювання змісту й ролі духовності.

Так, у 90-х роках минулого століття в освітній процес поступово почали впроваджувати уроки з християнської етики. У весь час рівень ставлення суспільства та держави до викладання християнської етики в закладах освіти був мінливим – від підвищення рівня зацікавленості до стрімкого спаду, який фіксується сьогодні.

У статті О. Огірко зазначає, що «християнська етика – могутній засіб виховання. Ефективним засобом такого виховання є введення до навчальних програм вищих навчальних закладів предмета “християнська етика”. Цей предмет є наукою про моральне добро людини на основі абсолютних вартостей, якими наповнена християнська культура. Християнська етика ґрунтується на універсальному моральному законі людства – десяти Заповідях Божих і двох головних заповідях Любові, а також на ділах милосердя щодо душі та тіла ближніх, євангельських радах і блаженствах» [10].

Сьогодні в Україні існує чимала теоретико-методична та нормативно-правова база для подальшої інтеграції християнських цінностей у процес навчання та виховання молодих українців. У «Збірнику нормативно-правових актів і документів щодо запровадження духовно-морального спрямування в систему освіти України» (упорядник І. Сіданіч) [6] можна знайти чимало корисних посилань на міжнародні та вітчизняні нормативно-правові документи, які легалізують та регламентують процес духовної освіти. Так, у першій частині збірника наведені міжнародні документи (Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права; Конвенція про права дитини; Декларація принципів толерантності; Рекомендація 1396 (1999) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Релігія та демократія»; Рекомендація 1720 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Освіта і релігія» та ін.). Друга частина дає уявлення про

нормативно-правову базу в Україні (Конституція України; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»; Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів»; Реформи у сфері релігійної освіти та виховання; та ін.). У третій частині наведені документи Міністерства освіти і науки України (Наказ Міністерства освіти і науки України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства»; Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України «Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування»; Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах (курси «Етика», «Основи християнської етики», «Основи релігійної етики») тощо). Четверта частина містить приклади навчально-методичного забезпечення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах.

Але важливо зазначити, що релігійний чинник у змісті духовності має бути засадничим, а релігійні організації в процесі духовного виховання здобувачів освіти мають грати роль медіаторів між освітою та основними історичними джерелами формування цінностей, хранителем яких є, та роль спостерігачів-експертів, які унеможливають секуляризацію духовних цінностей на рівень звичайної світської аксіологічної системи. Ми згодні з тим, що процес духовного виховання особистості має бути, по-перше, позаконфесійним, по-друге, позалітургійним та має нести тільки етичну складову.

Головним завданням виховання духовності на засадах християнської етики в юнаків і дівчат є подальше формування морального фундаменту, на якому приймаються важливі рішення, аналізується реальність та планується майбутня діяльність особистості. На думку І. Беха, «оволодівши лише разом з педагогом технологією створення певної духовної цінності, вихованець набуває в такий спосіб дієвих засобів для духовного самовиховання як відповідного саморозвитку. Без такої спільної діяльності твердження про те, що вихованець у підлітковому віці здатен до самовиховання і розгортає цей процес шляхом самонаказу, здається таким, що не відповідає дійсності» [5, с. 11]. Ми погоджуємося з думкою О. Огірко, що в християнському вихованні молоді найважливішими завданнями є:

формування розуму;

творення на основі розуму та віри власних ідеалів та чеснот; осягнення стану, у якому в розумі людини пануватиме віра й вона керуватиметься чеснотою мудрості, що наставляє розум розважно шукати правди;

у волі – любов, що керуватиметься чеснотою справедливості, що наставляє волю бажати знайдену розумом правду;

у почуттях – надію, які керуватимуться чеснотами мужності й стриманості, які керують почуттями в небажаній ситуації й стримують нахили злих почуттів;

утвердженням стану, за якого розум, віра й совість управлятимуть всіма порухами волі [10].

Які виклики сьогодні стоять перед процесом інтеграції християнських чеснот у процес навчання й виховання молоді, і взагалі – інтеграції духовних цінностей? Значна частина українського суспільства, здебільшого молодь, знаходиться під впливом сучасних європейських модерністських та секуляристських тенденцій. Старше покоління продовжує жити під впливом міфів часів радянщини про антисоціальну природу всього релігійного.

Як наслідок, більшість аксіологічних систем, під впливом яких формується українська нація, мають раціональний, світський, утилітарний, матеріалістичний, гедоністичний характер. Навіть серед освітян продовжують існувати уявлення про раціонально-аналітичний чинник в освіті та дорефлексивно-імпульсивну природу духовності [14].

Слід визнати, що й сама релігійна спільнота, для якої духовність є першочерговою цінністю, не завжди вдало її позиціонує в суспільстві. Варто згадати про конфесійне забарвлення духовності, котре призводить до маргіналізації її моральної складової, про кризу етичної складової в діяльності самих релігійних організацій, що впливає на рівень довіри до інституту церкви загалом з боку суспільства. У наявності є лобіювання московської імперської моделі моноконфесійної держави з однією провідною та глибоко політизованою церквою та її ідеологією, що в основі конфліктує з притаманною українцям конфесійною толерантністю та релігійним плюралізмом.

Аналізуючи моральний стан сучасної молоді, слід визнати наявність кризи практичного виховання в освітній системі. Школа повинна стати середовищем для всебічного розвитку особистості дитини, зокрема й духовного. В. Сухомлинський стверджував, що одна з важливих сфер педагогічного процесу є «виховання середовищем» [12]. На розвиток особистості здобувача впливає не тільки особистість педагога, його професійні якості, але не меншу роль у процесі виховання та

навчання виконує середовище, у котрому перебуває учень. На думку А. Куракіна, «колиш проблема організації взаємодії шкільного колективу з середовищем зводилася лише до проблеми включення його в систему соціальних відносин позитивного характеру. Чинників, що впливають на розвиток зазначеної кризи, багато, насамперед це економічний та ідеологічний. На наш погляд, християнські чесноти, як і взагалі будь-які релігійні, цінності прямо впливають на формування ідеологічної складової особистості, на котрій формуються мотиви на відповідну діяльність. Емоційна складова християнських цінностей, яка занурює в глибинний внутрішній світ людини сприяє формуванню стійких установок. Ми переконані, що цінності християнської етики сприятимуть педагогізації середовища та підвищенню його виховного впливу на здобувачів освіти через інтеграцію здійснених ним виховних впливів [8, с. 28].

Одним із важливих шляхів вирішення проблематики виховання християнських чеснот та розвитку духовно-моральних якостей у дітей та молоді – формування духовно-моральної компетентності самих педагогів. Разом із професійними компетентностями, котрі впливають на рівень викладання предмета, слід включати й ціннісні компетентності. Погоджуємося з твердженням І. Сіданіч, що «духовність і мораль – це взаємопов'язані регулятори суспільних відносин, які традиційно є чинниками організації взаємин і зв'язків, у процесі яких виявляється ставлення особистості до людей та самої себе.

Моральне виховання формує в людині характерні для суспільства норми поведінки. Відповідно до цього, професійна підготовка майбутнього фахівця в умовах вищого навчального закладу мусить включати й формування духовно-моральної компетентності» [11]. Діяльність педагога з високою духовно-моральною культурою буде спрямована на те, щоб не тільки передати дітям знання з певної області науки, а й допомогти вихованцям використовувати ці знання, для реалізації особистого потенціалу на благо всього суспільства, усвідомлювати свою відповідальність за розвиток не лише теперішнього, а й майбутнього покоління.

Ще одним кроком до розвитку морально-духовного виховання молоді є подальша розробка теоретико-методологічної бази, на якій процес інтеграції предметів духовно-морального змісту буде ефективним. На сьогодні серед небагатьох державних закладів вищої освіти фахову підготовку майбутніх викладачів предметів духовно-морального спрямування проводить державний заклад вищої освіти Університет менеджменту освіти, його підрозділ Навчально-науковий інститут менеджменту і психології. Кафедра педагогіки, адміністрування та соціальної роботи здійснює підготовку фахівців за спеціалізацією «Християнська педагогіка» на високому науково-методичному рівні з використанням новітніх технологій навчання.

Для ефективної реалізації магістерських програм в Інституті до освітнього процесу залучаються представники сучасних наукових шкіл, відбуваються зустрічі з вітчизняними та іноземними фахівцями духовно-морального спрямування, здійснюється співпраця з духовними міжнародними освітніми організаціями.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Виходячи зі стислого аналізу наукової літератури, історії педагогічної думки та сучасного морально-етичного стану української молоді, ми констатуємо про наявність значного потенціалу духовного виховання на засадах християнської етики як традиційно найбільш поширеної релігійної ціннісної системи в нашій країні. Духовні цінності, які зачіпають емоційну та наднатуралістичну складову особистості, можуть відігравати провідну роль у формуванні моральних констант та мотивів у юнаків і дівчат.

Саме поняття духовності, до котрого входять такі елементи, як конфесійність, літургійність, має презентуватися в суто етичних вимірах, формуючи в здобувачів освіти уявлення про альтернативну світоглядну парадигму. Важливим у досягненні цілей духовної етики є формування духовності та фахової компетентності в цьому напрямі в педагогів. Перспективами подальших досліджень є визначення ролі й місця етичного складника християнської релігії у формуванні духовності в здобувачів вищої освіти та пошук оптимальних шляхів формування адекватного професійного ставлення до ролі релігійних організацій, зокрема християнських громад, місій та інших суб'єктів релігійної діяльності в процесі духовно-морального виховання українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. Київ, 2006. С. 18.
2. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва, 2000. С. 22.
3. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал. Полтава, Україна. Полтавський вісник, 1994. 191 с.
4. Гришук Д. Г. Духовність як складова виховного ідеалу молодих українців. Вісник Черкаського ун-ту. Педагогічні науки. 2019. № 1. С. 237–242. URL: <http://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3265>
5. Бех І. Духовні цінності як надбання особистості. Рідна школа. 2012. № 1–2. С. 9–12.

6. Сіданіч І. Л. Збірник нормативно-правових актів і документів щодо запровадження предметів духовно-морального спрямування в систему освіти України : навч. метод. посіб. для пед. працівників освіти. Київ: Вид-во ДВНЗ «УМО», 2016. 236 с.
7. Зязюн І. А., Сагач С. М. Краса педагогічної дії. Київ, Україна : УФІМБ, 1997. 302 с.
8. Куракин А. Т., Новикова Л. И. Школьный ученический коллектив: проблемы управления. Москва : Знание, 1982. 96 с.
9. Цегальський Л. Митрополит Андрей Шептицький: короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. Львів : Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1995.
10. Огірко О. Моральне виховання молоді на основі християнського вчення. Сучасне українське виховання. Львів, 1997.
11. Сіданіч І. Л. Духовно-моральна компетентність викладача як передумова забезпечення духовно-моральної спрямованості викладання навчальних предметів у закладах освіти // Вісник післядипломної освіти. Педагогічні науки. 2016. С. 116–115.
12. Сухомлинський В. О. О воспитании / Упор. С. Соловейчик]. Москва : Политиздат, 1975. 272 с.
13. Кислашко О. П., Сіданіч І. Л. Християнська педагогіка : навч. посіб. Київ : ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2018. 484 с.
14. Ягодзінський С. М. Наукова раціональність та раціоналізм в освіті. Практична філософія. Київ-ПАРАПАН. 2010. № 2 (№ 36). 235 с.

REFERENCES

1. Andruschenko V. (2006). Orhanizovane suspil'stvo [Organized society]. Instytut vyschoi osvity APN Ukrainy [Institute of High Education of AES]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Baudrillard Jean. (2000). Simvolicheskij obmen i smert' [Symbolic exchange and death]. Moscow [in Russian].
3. Vaschenko H.H. (1994). Vykhovnyj ideal [Educational ideal]. Poltava: Poltavs'kyj visnyk [in Ukrainian].
4. Hryshuk D.H. (2019). Dukhovnist' iak skladova vykhovnoho idealu molodykh ukrainsiv [Spirituality as a component of the educational ideal of young Ukrainians]. Visnyk Cherkas'koho un-tu. Pedagogichni nauky. [Bulletin of Cherkasy University. Pedagogical Sciences]. Cherkasy [in Ukrainian].
5. Bekh I. (2012). Dukhovni tsinnosti iak nadbannia osobystosti [Spiritual values as the property of the individual]. Ridna shkola [in Ukrainian].
6. Sidanich I.L. (2016). Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv i dokumentiv schodo zaprovadzhennia predmetiv dukhovno-moral'noho spriamuvannia v systemu osvity Ukrainy [Collection of legal acts and documents on the introduction of spiritual and moral subjects in the education system of Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo DVNZ «UMO» [in Ukrainian].
7. Ziazun I.A., Sahach S. M. (1997). Krasa pedagogichnoi dii [The beauty of pedagogical action]. Kyiv: UFIMB [in Ukrainian].
8. Kurakin A.T., Novikova L. I. (1982). Shkol'nyj uchenicheskij kollektiv: problemy upravleniya [School student team: problems of management]. Moscow: Znanie [in Russian].
9. Tsehal's'kyj L. (1995). Mytropolyt Andrej Sheptyts'kyj: korotkyj zhyttiepys i ohliad toho tserkovno-narodnoi diial'nosti [Metropolitan Andrey Sheptytsky: a brief biography and overview of this church-folk activity]. L'viv: Vydavnytstvo Ottsiv Vasyliian «Misioner» [in Ukrainian].
10. Ohirko O. (1997). Moral'ne vykhovannia molodi na osnovi khrystyians'koho vchennia [Moral education of young people based on Christian teaching]. Suchasne ukrains'ke vykhovannia – Modern Ukrainian education. L'viv [in Ukrainian].
11. Sidanich I.L. (2016). Dukhovno-moral'na kompetentnist' vykladacha iak peredumova zabezpechennia dukhovno-moral'noi spriamovanosti vykladannia navchal'nykh predmetiv u zakladykh osvity [Spiritual and moral teacher competence as a prerequisite for providing spiritual and moral orientation of teaching subjects in educational institutions]. Visnyk pisliadyploornoj osvity. Seriya: Pedagogichni nauky. [Bulletin of postgraduate education. Series: Pedagogical Sciences.] [in Ukrainian].
12. Sukhomlyn's'kyj V.O (1985). O vospitanii [About education]. Moscow: Polytizdav [in Russian].
13. Kyslashko O.P., Sidanich I.L. (2018). Khrystyians'ka pedagogika [Christian pedagogic]. navch. posib. [Tutorial]. Kyiv: VBF «Skhidnoievropejs'ka humanitarna misiia» [in Ukrainian].
14. Yahodzins'kyj S. M. (2010). Naukova ratsional'nist' ta ratsionalizm v osviti [Scientific rationality and rationalism in education]. Praktychna filosofiiia [Practical philosophy]. Kyiv: PARAPAN [in Ukrainian].